

**ՍՈՒԼԹԱՆ ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ II- Ի
ԿԵՐՊԱՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԴԻՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Բանալի բառեր (Keywords). թուրքական պատմագրություն, «կարմիր սուլթան», բռնի իսլամացում, բռնություններ, Օսմանյան կայսրություն

Ժամանակակից թուրքական պատմագրության ուսումնասիրման տեսանկյունից մեծապես կարևորվում է տարբեր ժամանակներում օսմանյան սուլթանների գործունեությունը և այդ գործունեության վերաբերյալ թուրք պատմաբանների կողմից հրատարակված աշխատություններն ու տրված գնահատականները: Թուրք պատմագրության մեջ առանձին ուսումնասիրման առարկա է դարձել օսմանյան վերջին սուլթաններից Աբդուլ Համիդ II-ը, որը հայտնի է կայսրության հատկապես հպատակների նկատմամբ կիրառած դաժան քաղաքականությամբ, ինչի համար ստացել է «կարմիր սուլթան» («kıızıl sultan») անվանումը: Որոշ թուրք պատմաբաններ Համիդի կատարած լայնամասշտաբ աշխատանքներն արժևորում են հատկապես իսլամի արմատներին վերադառնալու պատճառով, ինչի շնորհիվ ժողովուրդը նրան տվել է «մեծ տիրակալ», «իսլամի հայր», «իսլամի պահապան» անվանումները: Վերջին ժամանակներում թուրք պատմաբանների կողմից Աբդուլ Համիդի գործունեությունը և կերպարը մեկնաբանվում են ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական տեսանկյունից, և թուրքական պատմագրության մեջ դրանք ներկայացվում են տարբեր ուղղություններով և տրվում են իրարամերժ գնահատականներ: Թուրք պատմաբաններից Քեմալ Քարիաթը, խոսելով Աբդուլ Համիդի մասին, անդրադառնում է այն փաստին, որ սուլթանն իր կառավարման ընթաց-

քում կայացրել է բարդ և ռիսկային որոշումներ, որի համար ժողովրդի կողմից արժանացել է և՛ ատելության, և՛ մեծարանքի¹:

XIX դարում տեղի ունեցած ռուս-թուրքական պատերազմները բացասական ազդեցություն ունեցան Թուրքիայի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքական դրության վրա: Կայսրության համար հատկապես ծանր էր 1877-1878 թթ. պատերազմը, քանի որ Թուրքիան ունեցավ ոչ միայն տարածքային կորուստներ, այլև վտանգված էր կայսրության տարածքային ամբողջականությունը: Այդ տեսանկյունից Աբդուլ Համիդը ստացել էր բավական ծանր ժառանգություն, որի խնդիրը դարձավ կայսրությունը վերջնական կործանումից փրկելը: Սուլթանը փորձեց երկիրը տանել լիովին նոր ճանապարհով՝ հրաժարվելով բարենորոգումներին ուղղված ծրագրերից և կառավարման մեջ կիրառելով իսլամիզմի և օսմանիզմի գաղափարախոսական հիմնարար դրույթները: Օսմանյան Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության և պետականության պահպանման ելքը սուլթանը տեսավ երկիրը միակրոն և էթնիկ առումով միատարր դարձնելու մեջ: Լինելով իսլամական պետության ղեկավար, կառավարելով մուսուլման և ոչ մուսուլման ամենատարբեր ժողովուրդներին՝ Համիդը նախ և առաջ պետք է դիմեր իսլամականներին միասնական դարձնելու և քրիստոնյաներին կրոնափոխ անելու քաղաքականության հնարքներին, ինչը կրեբեր կայսրության ժողովուրդների միավորմանը՝ պանիսլամիզմի տարածմանն ու այդ գաղափարախոսության զարգացմանը²:

Կայսրության տարածքում ապրող հայ ազգաբնակչության բռնի իսլամացման խնդիրը, ինչպես նաև ոչ մուսուլմանների կարգավիճակի և կյանքի պայմանների բարելավմանն

---

¹ Gündüz M., II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 12, 2008, s. 243.

² Այդ մասին տե՛ս Մկրտչյան Լ., Արևմտահայության ցեղասպանության աբդուլհամիդյան քաղաքականությունը, Հայոց ցեղասպանությունը (ուսումնասիրություններ), Երևան, 2001, էջ 57:

ուղղված բարեփոխումների իրականացման պահանջը բարձրացվում էր միջազգային գրեթե բոլոր առյայններում և դարձել էր մեծ տերությունների կողմից օսմանյան սուլթանների նկատմամբ ճնշում գործադրելու միջոց: Այս համատեքստում սուլթան Աբդուլ Համիդը մի կողմից դեմ էր բարենորոգումների իրականացմանը, ինչը կբերեր կայսրության հայաբնակ շրջանների ինքնավարության և հետագայում նաև անկախության ձեռքբերմանը, մյուս կողմից էլ չէր կարող թեկուզ առերես պատրաստակամություն հայտնել կատարել միջազգային հանրության պահանջը: Անդրադառնալով Աբդուլ Համիդի գործունեությանը՝ թուրք պատմաբան Սելիմ Դերինգիլը իր աշխատությունում նշում է, որ Աբդուլ Համիդը ստեղծելով «համիդիե» գորաջոկատները (Hamidiye Alayları) զանգվածաբար ոչնչացնում կամ իսլամացնում էր երկրի արևելյան շրջաններում մեծ թիվ կազմող հայ ազգաբնակչությանը³: Սելիմ Դերինգիլը, փորձելով նվազեցնել Համիդի մեղքի բաժինը, միննույն է, հատկանշում է, որ սուլթանը ցուցաբերում էր անտարբերություն կոտորածների հարցում և հանձնարարում իր ենթականերին, որ վերջիններս բռնի կերպով իսլամացնեն կայսրության տարածքում ապրող հայ ազգաբնակչությանը⁴: Կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաներից նախկին արտաքին գործերի նախարար և մեծ վեզիր Սաիդ փաշան, Համիդի կողմից ենթարկվելով հալածանքների, քաղաքական ապաստան է խնդրում բրիտանացիներից և նրանց մանրամասն պատմում է, թե ինչպիսի մասնակցություն է ունեցել սուլթանը Սասունի հայերի զանգվածային կոտորածներին⁵: Կ. Պուլսի (Ստամբուլ) ռուսական դեսպանը, նույնպես անդրադառնալով կայսրությունում տիրող իրավիճակին, իր պաշտոնական նամակագրության մեջ Համիդի վարչակազմի

---

³ Deringil S., The Armenian Question Is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anadolia during the Hamidian Massacres 1895-1897, Comparative Studies in Society and History 2009, Volume 51, Issue 02, p. 349.

⁴ Նույն տեղում, էջ 351:

⁵ Նույն տեղում, էջ 368:

կողմից հայերի նկատմամբ կատարված հանցագործությունների խնդիրը բազմիցս բարձրացրել և դարձրել է քննարկման առարկա⁶:

Թուրքական պետության գաղտնի ոստիկանապետ Մ. Բ. Հաջետլաշեն, խոսելով սուլթան Համիդի մասին, 1916թ. Փարիզում հրատարակած իր հուշերում գրում է. «Ես երբեք չեմ տեսել այնպիսի մի աստելություն, որպիսին տածում էր սուլթանը հայերի նկատմամբ⁷: Ոստիկանապետը Համիդի աստելությունը բացատրում է նրանով, որ նրա մայրը եղել է հայուհի, հանդիսացել է սուլթանուհի Էսմե-խանումի պարուհին և իսկամ է ընդունել կամավոր, մահից մեկ ամիս առաջ, իսկ Համիդը հայերին կոտորելով փորձել է հերքել իր հայկական ծագում ունենալու փաստը⁸:

Խոսելով Համիդի ռեժիմի մասին՝ հիշատակվում է հատկապես նրա կողմից ստեղծված այն լրտեսական ցանցը, որն ուղղված էր հասարակական և քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառների վերահսկողության ուժեղացմանը: Ըստ թուրք պրոֆեսոր Էնվեր Ջիյա Քարալի՝ խիստ հսկողության տակ էր առնվում ինչպես մարդկանց գործունեությունը, այնպես էլ ընտանեկան հավաքույթները, կրոնական ծեսերը, հուղարկավորությունները և տարբեր ընկերական հարաբերությունները: Ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում Օսմանյան պետությունում գործունեություն ծավալող բոլոր օտարերկրյա պաշտոնյաները, ճամփորդներն ու դիվանագետները⁹: Պատմաբան Նիյազի Բերքեսը նշում է, որ հսկողության տակ էին նույնիսկ օրինականություն պահպանող

⁶ Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1991, էջ 199:

⁷ Այս մասին տե՛ս Համբարյան Ա., Համիդյան կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908թթ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 38:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Karal E. Z., Osmanlı Tarihi, Cilt 8, Ankara, 1988, s. 265-268.

«հսկիչները», ինչպես նաև՝ պետական կառավարման մեջ ներգրավված բոլոր պաշտոնյաներն ու ծառայողները: Ասում են, որ Թուրքիայում Համիդի կառավարման ժամանակաշրջանում կայսրության բնակչության մի կեսը վճարվում էր պետական գանձարանից, որպեսզի հետևի ու մատնի մյուս կեսին¹⁰:

Թուրքական պատմագրության մեջ մինչև վերջին տարիները Համիդի կառավարման շրջանը ներկայացվել է միակողմանի, ինչը բխում էր պետության շահերից և հնարավորություն չէր տրվում պատմության այդ ժամանակաշրջանը և սուլթանի գործունեությունը ենթարկել քննական վերլուծության: Մասնագետները միայն վերջին տարիներին են կարողացել անդրադառնալ սուլթանի հրամաններով իրականացված ջարդերին և խոսել ժողովուրդների նկատմամբ նրա գործած մեղքի և կատարած հանցագործությունների մասին: Խոսելով Համիդի կառավարման շրջանից և ուսումնասիրելով նրա կերպարը՝ տեսնում ենք, որ այն հատկապես վերջին 20-30 տարիների ընթացքում տարաբնույթ քննարկումների և վերլուծությունների առարկա է դարձել ինչպես թուրք, այնպես էլ օտարերկրյա պատմաբանների կողմից և քննադատության առարկա է դարձել նաև նրա կերպարի մինչ այժմ ներկայացված միակողմանի մեկնաբանությունը: Թուրքական պատմագրությունն ուսումնասիրելիս մենք տեսնում ենք, որ 1920-1930-ական թթ. շրջանառության մեջ դրված թուրքական պաշտոնական պատմագրությունը աստիճանաբար զիջում է իր տեղը ոչ պաշտոնական պատմագրությանը, ինչի արդյունքում մի շարք առաջադեմ թուրք պատմաբաններ 1980-ական թթ. սկսում են պետական թեզից տարբերվող տեսակետներ շրջանառել:

Ակադեմիական արդի պատմագրությունը, ներկայացնելով նոր, ավելի քիչ ուսումնասիրված նյութեր արդուլհամիդյան ժամանակաշրջանի և նրա գործունեության վերաբերյալ, հնարավորություն է տալիս վեր հանելու այն հայեցակարգա-

¹⁰ Աքցողլու Յ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը, Երևան, 2007, էջ 16:

յին փոփոխությունները, որոնք նկատելի են դառնում թուրք պատմաբանների աշխատություններում: Այդ փոփոխությունները ժամանակագրական առումով բաժանվում են երեք փուլի, առաջինը 1920-30-ական թթ. թուրքական պաշտոնական պատմագրությունն է, որը պետության կողմից ենթարկվում էր խիստ վերահսկողության, երկրորդ փուլը՝ 1970-80-ական թթ. լույս տեսած սահմանափակ քանակով ոչ պաշտոնական պատմագրությունը, իսկ երրորդ փուլը վերջին 20 տարիներին մեծ թիվ կազմող աշխատություններն են, որոնք հանրությանն են ներկայացնում իրենց մոտեցումներով համեմատաբար ազատ ակադեմիական արդի պատմագրության ներկայացուցիչները:

ПРОЯВЛЕНИЯ ИЗМЕНЕНИЯ ОБРАЗА СУЛТАНА АБДУЛ ГАМИДА 2-ГО В ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Татевик Аюпян
(резюме)

Современная академическая историография, представляя новые, менее изученные материалы о периоде правления султана Абдул Гамида и его деятельности, дает возможность анализировать те концептуальные изменения в трудах турецких историков. Хронологически эти изменения делятся на три этапа. Первый этап – турецкая официальная историография 1920-30 гг, которая находилась под жестким контролем государства. Второй этап – немногочисленная неофициальная историография, вышедшая в свет в 1970-80-ые гг.. Третий этап – опубликованные в течении последних 20-ти лет труды относительно свободных в своих взглядах представителей современной академической историографии.